

SISTEMOS METMENYS

PASAULIO MODELIS

Ankstesniuose skyriuose, kalbant apie priešpriešas, ne kartą buvo užsiminta apie pasaulio medžio įvaizdį, kuriuo baltų, kaip ir kitų tautų, mitologijose buvo reiškiamas pasaulio struktūra. Pasaulio modelį buvo bandoma įžiūrėti verpsčių bei prieverpsčių ornamentikoje, tautinių drabužių komplekte, kraitinių skrynių puošyboje, ažuolo, kuriame velnias slepiasi nuo Perkūno arba devyniabrolė nuo devyngalvio, vaizde, koplytstulpių bei stogastulpių architektūroje ir kt. Tik pradėjus šiuo požiūriu gilintis į lietuvių liaudies dailę, choreografiją, tautosaką ir kitas kūrybos sritis, pasirodė, kad daugiau ar mažiau deformuotų pasaulio modelio, kuris dažniausiai reiškiamas medžio įvaizdžiu, relikštų čia esama gana daug ir įvairiausiuose kontekstuose. Mat, kaip teigia V. Toporovas, pasaulio (arba kosmoso) medis yra „tam tikros universalios koncepcijos, ilgą laiką lėmusios daugelio senosios ir naujosios kultūros žmonių kolektyvų pasaulio modelį, įvaizdis“. Tai buvo svarbiausioji (o kai kuriose tradicijose vienintelė) meno tema ankstyvajame jo raidos etape (Топоров, 1972, p. 93). „Šiuo įvaizdžiu (visoje daugybėje jo kultūrinių istorinių variantų) tapo galima sujungti įvairias bendrąsias semantines priešpriešas, nustatyti tarp jų polių ekvivalentinius santykius ir tuo pačiu sukurti pirmąjį patikimai rekonstruojamą universalų ženklų kompleksą“ (Топоров, 1971, p. 9). Pasaulio medžio koncepcija „paliko pėdsakų religiniuose ir kosmogoniniuose vaizdiniuose, atsispindėjusiuose įvairios kilmės tekstuose, vaizduojamajame mene, architektūroje, gyvenviečių išplanavime, choreografijoje, rituale, žaidimuose, socialinėse struktūrose, žodiniuose poetiniuose paveiksluose, kalboje ir galbūt kai kuriose psichikos ypatybėse“ (ten pat).

Tariamasis pasaulio medis yra tris visatos sferas (požemį, žemę ir dangų) peraugęs medis, kurio šakose paprastai vaizduojami dangaus dievai, saulė, mėnulis ir paukščiai, prie šaknų – požemio dievai, žuvys ir gyvatės, o prie kamieno – žemės dievai, gyvuliai. Šitaip vertikalčiai padalijus visatą, aiškiai išskiriami priešpriešos *žemai–aukštai* poliai ir centras (ant žemės po medžiu), kuriame vyksta ritualas (Топоров, 1972 6, p. 93–94). Neretai pasaulio medis vaizduojamas ant kalno, prie vandens (jūros, upės). Pasaulio modelio idėja reiškiamas ne tik medžio, bet ir stulpo, kalno, gyvenamojo namo, šventovės, aukuro, antropomorfinės būtybės, tilto, netgi upės, kelio ir kitais įvaizdžiais (Holmberg, 1922; James, 1966; Топоров, 1972 6, p. 93; 1980 6; Рабинович, 1974, p. 71; Метелинский, 1976, p. 212–217; Иванов, 1969, p. 47–48; 1974; Тимофеева, 1980, p. 37–38 ir daugelis kitų).

Ieškant pasaulio medžio įvaizdžio relikštų lietuvių tautosakoje, visų pirma dėmesį patraukia mįslės. V. Toporovas netgi mano, kad „pasaulio medžio mitologema daugelyje tradicijų įsivaizduojama mįsle *par excellence*, iš kurios kilo visi svarbiausieji semantiniai mįslių tipai“ (Топоров, 1971, p. 32–33). Ieškodamas archaiškiesiems su pasaulio medžio koncepcija susijusiems tekstams atitikmenų rusų folklore, jis nurodo mįsles apie metus (medis su šakom, lizdais ir paukščiais). Pasaulio medžio relikštų galima įžvelgti ir analogiškose lietuvių mįslėse apie metus („Stovi medžias (ąžuolas) su dvylika šakų, ant kiekvienos šakos – po keturis lizdus, kiekviename lizde – po šešis vaikelius ir septinta motina“. Arba: „Mano tėvas turi lygius laukus, / Tame lauke – ažuolas, / Tame ažuole – dvylika šakų, / Ant kiekvienos šakos – keturios šakelės... ir t. t.– Žr. LT V 469–470). Lygiai taip pat pasaulio medžio relikštų galima įžiūrėti ir mįslėse, kurių įminimas esti linas („Ažuolėlis žaliukėlis, / Devynšakis devynlapis, / Vosilkom pražydo“. „Mėnuo sulig pietų viršuj medžio šviečia, o popiet pragaišta“. „Ažuolėlis šimtašakis marčių mergų šaukia“. – LT V 477–478) arba kanapė („Stovi eglė. Toj eglėj ant kiekvienos

šakos po lizdžiuką, tame lizdžiuke po kiaušiniuką". „Ažuols ažuols, ažuolėlis, / Ant to ažuolo šimts šakelių, / Ant tų šakelių po lizdelį, / O lizdely po vaikelį". „Ažuolėlis šimtašakis; / Katroj šakoj po lizdelį, / Katram lizde po kiaušelį, / Katram kiaušy po vaikelį". – LT V 478– 479). Pasaulio modelis, kaip jau anksčiau buvo pastebėta, yra išreikštas daugelyje įrankių, su kuriais apdirbamas linas (verpsčių, prievepsčių), baldų, kuriuose laikomi iš lino pagaminti audiniai (kraitinių skrynių), puošyboje. Pasaulio modelis atspindėtas lininių audinių raštuose. Ir pagaliau pagal bendriausią pasaulio modelį sudaromas tautinių drabužių, daugiausia pasiūtų iš lininių audinių, komplektas. Pasaulio medžio vaizdas neretai šmėkšteli verpimo, audimo dainose („Aš išjodams išvandraudams". – LDK D 1415; „Gale lauko stadala". – D 1368; „Vidury lauko sienelė". – D 1369; „Žydi klesčia radastėlė". – D 1428 ir kt.), apie kurias bus kalbama vėliau.

Matyt, linas senajame lietuvių pasaulėvaizdyje, būdamas susijęs su abiem priešpriešos *žemai–aukštai* poliais, kartu su žemės ir su dangaus dievybėmis, lyg ir perėjęs visas visatos sritis (požemį, žemę ir dangų), iškentėjęs „lino kančią" ir atgijęs nauju pavidalu, ryškiausiai atstovauja dinaminiam, evoliuciniam visatos pradui. O juk „pasaulio medžio suskaidymas vertikalai į tris dalis, – kaip teigia V. Toporovas, – idealiai atitinka dinaminio vientisumo sampratą ir dėl to gali būti traktuojamas kaip bet kurio dinaminio proceso, reiškiančio atsiradimą, raidą ir sunykimą, modelis" (Топоров, 1972 б, p. 94). Todėl taip dažnai mįslėse linas apibūdinamas pasaulio medžio požymiais, o ant linų apdirbimo įrankių piešiamas pasaulio medis.

Turint tai galvoje, visose dainose ir žaidimuose, kuriuose vaizduojama „lino (arba kanapės) kančia" (LDK D 620–663), galima įžiūrėti tam tikrą evoliucinį pradą reiškiantį pasaulio modelį. Tada darosi suprantama, kodėl tose dainose linai ir kanapės taip dažnai auga prie jūrių marių („ant marių kraštelio". – LDK D 630; „ant marių krantelio". – D 663, 679; V 870), aukštumoje („ant pylimo". – D 629; „užu kalnelių, užu aukštųjų". – D 634), o kartais netgi „ant tėvulio dvaro" (D 631), „tėvelio sodely" (D 661) – tose vietose, kur kaip tik kartais yra vaizduojamas medis, turintis pasaulio medžio požymių, kodėl retkarčiais liną kaip medį „sodina" (D 670), kodėl dainose apie liną atsiranda paslaptinis kūkalis („Kūkalis, eisme, sesės". – D 648), pasitaikantis dainose, kuriose kaip tik galima įžiūrėti pasaulio modelio įvaizdžio pėdsakų (žr. LDK D 1428; V 628; K 473). Ir pagaliau šių dainų kompozicija, paremta lino evoliuciją („lino kančią") atitinkančiu išskaičiavimu (pasėjau linelius, sudygo lineliai, užaugo lineliai, pražydo lineliai...), labai primena kai kurių ritualinių tekstų, susijusių su pasaulio medžio koncepcija, kompoziciją (žr. Топоров, 1971).

Turint galvoje tokį stiprų lino ryšį su pasaulio medžiu, aiškėja, kodėl vestuvių oracijose, norint ypač išaukštinti jaunosios vainiką, jis irgi vadinamas „lino medeliu" (Buračas, 1935, p. 218).

Pasaulio modelį, išreikštą ažuolo ar kito medžio vaizdu, galima įžiūrėti žirnio (LT V 474), saulėgražos (LT V 489), apynio (LT V 492), bijūno (LT V 500), kelio („Griūva ažuolas per visą svieta – / Geniai genėja per visą vieką". „Eglė parvirto per visą svieta – / Genys genėjo per visą vieką". – LT V 638), paties ažuolo (LT V 502) mįslėse, užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo („Yra Egerų kalnas, tame kalne ažuolas ir ten gūžta. Toje gūžtoje trys slūgos: Karalina, Katrina, Marcelina..." – LT V 896), pasakose apie tris nepaprastus kūdikius (AT 707), raganos persekiojamą našlaitę (AT 511) ir kituose lietuvių tautosakos kūriniuose.

Pasaulio modelio įvaizdžių relikty knieti paieškoti ir kitose lietuvių liaudies dainose. Tačiau, turint galvoje lietuvių dainų lyriškumą, lakoniškumą, siužeto fragmentiškumą, sunku tikėtis, kad pasaulio medžio vaizdas jose būtų detalus ir ryškus. Veikia tikėtina tik viena kita tipiška detalė, iš kurios galima numanyti jo buvimą vienoje ar kitoje dainoje. Neretai atskiruose tos pačios dainos variantuose yra išlikusių skirtingų detalių, kurias sudėjus kartu, susidaro apytikslis pasaulio modelio vaizdas. Imkim kad ir advento dainą „Vidurin dvaro palavai stovėjo", išspausdintą „Tautosakos darbų"

IV tome (p. 130):

Vidurin dvaro palavai stovėjo,
Oi leliumoj liodo, palavai stovėjo*.
Tuose palavuose balti stalai,
Už tų stalų mergelė sėdėjo,
Mergelė sėdėjo, juostelas audė,
Juostelas audė, in bernelį žiūrėjo –
– Būsi nebūsi, nor paminėsiu.

Sunku net įtarti, kad šioje dainoje palavai kokių nors būdu galėtų būti susiję su pasaulio medžio koncepcija. Tačiau tokią sąsają jau galima įžiūrėti kituose šios dainos, variantuose, kuriuose yra ir kalnas, ir Dunojus (žr. versiją, prasidedančią žodžiais „Dunojau, kalne dvaras“. – LDK Kl 29), ir marios („pasidarė dideli dyvai – didelės marios“), ir upė („Gili gili upelė, leliumai“), o vietoj ne visai aiškios semantikos palavų (tikriausiai reiškiančių palatus – rūmus) atsiranda tipiškesnis pasaulio modelio reiškėjas – kriaušė („Vidury lauko grūšėlė žydi“). Jau aiškiau pasaulio medžio įvaizdžio relikтус apčiuopiame tuose šios dainos variantuose, kurie sudaro versiją „Vidury lauko grūšėlė žydi“. Juose ir marios mėlynos, ir pats medis – grūšėlė – yra išlikę vieningame kontekste (žr. Kl 29).

Lygiai taip pat iš pirmo žvilgsnio pasaulio medžio relikтус sunku įžiūrėti lalauninkų dainoje „Augo verbelė ant didžio dvaro“, išspausdintoje „Lietuvių tautosakos“ I tome (p. 225–226). Pateikiame ją ištiesai, tik nekartodami refreno „Oi vynas, vynas, vynas žaliasai“:

Augo verbelė ant didžio dvarelio.
Ant tos verbelės drabnos šakelės.
Ant tų šakelių platūs lapeliai.
Ant tų lapelių gaili raselė.
Išeik, mergele, iš seklytėlės,
Išnešk, mergele, šilko skarelę.
Susemk raselę į šilko skarelę,
Nunešk močiutei į seklytėlę.
Duos tau močiutė tris radastėles.
Viena radastėlė – aukso žiedelis.
Antra radastėlė – rūtų vainikėlis.
Trečia radastėlė – jaunas bernelis.
Aukso žiedelis ant šliūbavonės.
Rūtų vainikėlis – ant šėnavonės.
Jaunas bernelis – ant viso amželio.

Tačiau ir šios dainos kituose variantuose yra minimos marios, dunojus (žr. versiją „Vai, už marių, už dunojėlio“. – LDK Kl 488), paukščiai („atlėkė trys margos paukštelės“), saulė („Nedėlios rytelį saulelė tekėjo“). O svarbiausia, ir anksčiau aptartoji, ir ši daina yra kalendorinės, po galbūt kažkada jų įžanginėse dalyse buvusiu pavaizduotu pasaulio medžiu vyksta ritualinės reikšmės veiksmas, abiem atvejais susijęs su vestuvine tematika. Vadinasi, abiejose dainose lyg ir matome klasikinės pasaulio modelio schemos pėdsakų. Ritualinėje dainoje pavaizduoto veiksmo prasmė irgi dar nesunkiai apčiuopiama. Pirmojoje dainoje bernelis anteles šaudo, žuveles gauda, čebatėlius siuva ir mergelei siunčia, o mergelė juosteles, abrūsėlius audžia, skuskeles, marškinėlius siuva ir berneliui siunčia. Tai ritualinis jaunųjų pasikeitimas dovanomis, vestuviniuose papročiuose išlikęs gyvas ligi pat XX amžiaus, seniau turėjęs aiškią juridinę paskirtį (žr. Slaviūnas, 1955 b, p. 17, 20–21). O antrojoje

* Po kiekvienos eilutės kartojamas tas pats refrenas. (Toliau eina bernelio šaka.)

dainoje mergelė gauna arba skandina žiedą, kurį „žvejas“ sugauna. Žiedo skandinimo motyvas irgi buvo susijęs su „aiškiai simboline reikšme, kurią liaudis teikė žiedui“ (Slaviūnas, 1955 a, p. 14).

Kad minėtose dainose yra vaizduojamas pasaulio medis, jau yra pastebėjusi ir lietuvių kalendorinių dainų tyrinėtoja N. Laurinkienė, lygindama šias dainas su analogiškais baltarusių ir bulgarų dainomis (1981, p. 5–9).

Dainoms, vaizduojančioms pasaulio medį ir po juo vykstantį ritualinį veiksma, mūsų liaudis, matyt, teikė sakralinę reikšmę. Antra vertus, tos dainos pačiam ritualiniam veiksmui suteikdavo iškilmingumo, nes tuo būdu jis būdavo vaizduojamas vykstant po pasaulio medžiu, t. y. visatos centre. Vėliau, užmiršus senąją prasmę, tiek pasaulio medis, tiek ritualinis veiksmas virto paprastais poetiniais įvaizdžiais. Todėl galima prielaida, kad iš įsivaizduojamo pasaulio medžio ir po juo vykstančio ritualo vėliau susidarė poetinė tradicija dainos pradžioje užsiminti apie medį, o toliau kalbėti apie žmonių jausmus ir pergyvenimus. Žinoma, dabar nelengva nustatyti, ar dainoje iš seno buvo pavaizduotas pasaulio struktūrą reiškiantis medis, ar tai tik vėlesnės poetinės tradicijos įvaizdis. Ir vis dėlto galima spėti, kad pasaulio medis vaizduojamas kai kuriose senosiose darbo, kalendorinių apeigų, vestuvių, netgi karo dainose, išlaikiusiose vienokį ar kitokį ryšį su apeigom. Jo relikty galima įžiūrėti audimo dainoje „Aš išjodams išvandraudams“ („vidury dvarelio mėlynos marelės, prie marelių – ąžuolėlis“. – LDK D 1415), kalėdotojų dainoje „Vidury lauko grūšėlė stovi“ (KI 340), Užgavėnių dainoje „Po liepa liepa upelė teka“ (KI 406), lalautojų „Pavasaris pavandenis“ (vanduo nesėmė tik vieno kalno, ant kalno putinas, putine – šilko lizdas, lizde – gegužėlė. – KI 443), vestuvinėse dainose „Svidir vidir žolynėlis“ (LDK V 20), „Aukšti kalnai, margi dvarai“ (V 33), „Pasakyk, mergele“ („...vidury dvarelio mėlynos marelės. Marelėse auga ąžuolėlis su šimtu šakelių“. – Žr. versiją „Sėdžiu už stalelio“. – V 981), „Ir paaugo žalia liepa“ (V 1428), „Pūski, vėjeli, per vandenėlį“ (V 1458), „Ak dievuli brangus“ (V 1485), „Pasėjau rūtą, pasėjau mėtą“ (V 1701), karo dainose „Augin tėvelis vieną sūnelį“ (LDK K 141), „Lygūs laukai, aukšti kalnai“ (K 306), „Lygiam lauke pakalnėlėj putinėlis augo“ (K 473) ir daugelyje kitų.

Kad baltai pasaulio modelį galėjo reikšti medžio įvaizdžiu, iš dalies rodo ir archeologijos duomenys. Eurazijos, gyventojai jau nuo neolito laikų ant ritualinių puodų vaizduodavo kosmogonines scenas (žr. Рыбаков, 1965 a, 1965 б). O ant ritualinių puodų (laidojimo urnų), rastų baltų gyventose vietose, kartais vaizduojami medžiai. Jie įspausti kaip tik toje urnos dalyje, kurioje paprastai vaizduojamos kosmogoninės scenos ir piešiamas pasaulio medis (j viršų siaurėjančioje urnos dalyje) (Gimbutas, 1968, p. 88–89).

Šiuo požiūriu įdomūs yra lietuvių liaudies tikėjimai apie puodą ir velnią. Tikima, kad griaudžiant velnias kaip tik po puodu slepiasi nuo Perkūno. „Nuo griausmo velnias lendas po puodu, bet griaudžiant jau žmogus (puodų) nekiloja“, – teigiama Kamajuose (LTR 1032/146/), Kai griaudžia, sakydavę vaikai: „Kad palįstum po puodu, tai dievas nematyty“. – „Kaip jūs lįsit, kad velnias tupi!“ – drausdavę tėvai. Perkūnijos metu drausdavę kiloti puodus, kad velnias neiššoktų ir griausmas neuždegtų (trobos), begaudydamas velnią“ (LTR 1032/147/), Dar sakoma: „Nors po puodu pasivožk, visur Perkūnas pasieks“ (LTR 739/101/). O tikėjimai, kur slepiasi velnias, griaudžiant Perkūnui, sietini su senųjų indoeuropiečių mitu apie Perkūno ir jo priešininko kovą prie pasaulio medžio (Рыбаков, Топопов, 1974). Vadinasi, ten, kur slepiasi velnias nuo Perkūno, galima ieškoti pasaulio medžio relikty. O nuo Perkūno, pasak lietuvių liaudies tikėjimų, velnias slepiasi medžiuose, po akmenimis, namuose, po bičių aviliais, prie žmogaus, po kryžium bei daugelyje kitų objektų ir, kaip matome, – po puodais.

Sprendžiant iš lietuvių liaudies poetinės tradicijos, pasaulio modelis buvo reiškiamas ne tik medžio, bet ir iš jo padarytų objektų – namo, laivo, tilto, netgi krėslo – įvaizdžiais. Tie objektai, kaip ir pasaulio

medis, buvo įsivaizduojami jungiančiais visas tris visatos sritis, arba, mitologiškai sakant, visus tris pasaulius: požemio, žemės, dangaus, ir vaizduojami tokiose pat situacijose kaip ir medžiai: ant kalno, prie vandens (jūrių marių, upės, Dunojaus), juose apgyvendinami žmonės, dievai, paukščiai, dangaus šviesuliai, o jų fone (centre) vyksta apeiginis veiksmas. Atrodo, jog namo, tilto, laivo ar kitokios formos pasaulio modelis yra skirtingo istorinio periodo reiškiny, kartais netgi atsiradęs pagal įprastą folkloro dėsnį *pars pro toto* (dalis vietoj visumos) ir todėl jo vaizdas lietuvių tautosakoje yra žymiai blankesnis, fragmentiškesnis, sunkiau išskiriamas iš grynai poetinės tradicijos srauto. Ir vis dėlto dar nesunkiai galima suvokti tokio namo, laivo ar tilto nepaprastumą, mitologiškumą.

Paimkim kad ir darbo dainas „Gale laukelio stadala“ (LDK D 1368) ir „Vidury lauko sienelė“ (D 1369), kurios iš pirmo žvilgsnio atrodo neaiškios ir nesuprantamos. Mergelė pirmojoje dainoje, sėdėdama stadaloje, o antrojoje – sienelėje, šukuoja linelius ir gelsvuosius plaukelius. Kituose dainų variantuose vietoj stadalos ir sienelės yra svirnelis (LMD III 179/113/; LTR 2276/14/), klėtelė (LTR 926 793/, 2109/89/, 2624/10/), kamara (JLD I 183), pirkelė (LTR 4159/27, 51/), dvarelis (LTR 719/331/, 963/9/). Iš jų suvokiama, kad sienelė yra statinys, namas. Tačiau tai ne paprasti trobesiai. A. Juškos užrašytame variante net sakoma, kad kamara, kurioje sėdi mergelė, stovi debesyje (JLD I 183). Kituose dainų variantuose randame pasaulio medžiui būdingų elementų: kalną („Aukštam kalneli svirnelis“. – LTR 2276/14/; „Oi kalnai kalnai, kalneliai“, / Unt tų kalnelių dvarelis“. – LTR 719/331/), saulę („Avietėlę saulę girioj pasėjo“. – LTR 926/220/). O svarbiausia, kad tos dainos išties susijusios su liniais (jos ir dainuojamos verpiant linus, ir jose kalbama apie linų šukavimą), kurie lietuvių folklore reiškia dinaminį, vegetacinį pasaulio medžio aspektą. O viename iš dainos variantų vietoj stadalos minima liepa, kuri jau dažniau lietuvių mitinėje poetinėje tradicijoje yra įsivaizduojama pasaulio medžio analogu („Ant didžio tėvelio dvarelis liepelė stovėjo...“ – LTR 639/57/). Todėl ir galima stadaloje, sienelėje (svirnelyje, klėtelėje, pirkelėje, dvarelyje...) įžiūrėti kad ir blankų visatos modelio atšvaitą. Tuo labiau kad toliau šiose dainose vaizduojamas seniau, matyt, labai svarbus vedybų ritualo veiksmas – bernelio įsileidimas į vien merginai priklausančią sferą.

Panašią idėją kaip pasaulio medis, matyt, reiškė namo, dvaro įvaizdžiai lalautojų dainoje „Anta kalnelio, anta žvyrinėlio“ („...pastatė naujus namelius, iškirto tris langelius. Pirmam langely saulė tekėjo, antram – mėnuo leidos“. – LDK KI 489), sekminių dainoje „Tu žilvitėli, dobilio“ („pro vienus vartus saulutė teka, pro kitus – mėnulis rieda. – KI 583), vestuvių dainose „Ant tavo stanelės“ („Ant bernelio stanelės saulelė tekėjo, iš vainikėlio žvaigždėlės žibėjo...“ – V 690), „Vai, užkit gauskit, girios medeliai“ („Pastatė naują svirnelį (dvarelį) ant keturių (aštuonių) kampelių. Ant kiekvieno kampo gegutė kukavo...“ – V 1700), „Atvažiavo Varšuvos bernelis“ („Už jūrių marių stovi margas dvarelis su veidrodiniais langeliais“. – V 1703), karo „Aš išleidau bernelį“ („Teišbūdavoja bernelis dvarelį ant jūružių kraštelių iš vieno aukselio ir sidabrėlio, deimantuzio langeliu“. – K 273) ir kt. Čia reikėtų paminėti ir nuostabiąsias kalėdotojų dainas „Vai ir atbėgo baikštus elnelis“ (KI 338), „Atbėgo elnias devyniaragis“ (KI 339), kuriose pasaulio medį jau yra įžiūrėję daugelis tyrinėtojų. O jose kaip tik vaizduojamas stebuklingas dvaras, ant kurio „saulė tekėjo, mėnuo ritėjo“ (KI 338).

Kaip tą pačią idėją gali reikšti medžiai (sodas) ir iš šiaudų padaryta figūra (primenanti statinį), rodo sodo įvaizdis lietuvių tautosakoje ir papročiuose. Lietuvių liaudies vestuvinėse dainose „Atvažiuoja Rygos kupčiai“ (V 1526) ir „Vai sodai sodai“ (V 1527) pasaulio modelio atšvaitus galima įžiūrėti jose apdainuojamo stebuklingo sodo, kuriame „upė teka, paukščiai šneka“ (V 1526), „gegutė kukavo... lakštutė lakštavo“ (V 1527) įvaizdyje. Atidžiau pasidairę, lietuvių tautosakoje rastume ir daugiau kūrinių, kuriuose stebuklingo sodo vaizdas asocijuojasi su pasaulio medžiu. Žr. jurginių dainą „Oi lia lia kalnas kalnelis“ („Kalnas kalnelis naujas dvarelis, žalias sodelis. Tame dvarely vynelis teka...“ – KI 428), stebuklines pasakas „Ieškojimas auksinio paukščio“ (AT 550), „Dėkingi gyvuliai“ (AT 554) ir kt. O

vestuviniuose papročiuose sodu, kurį turi išpirkti jauniko pulkas, vadinama žolynais, popierėliais papuošta eglutė (Brazys, 1924, p. 221), eglės viršūnė (Bu račas, 1935, p. 230) arba iš šiaudų ant siūlo suverta figūra – reketukas, aitvaras (Buračas, 1935, p. 230; Slaviūnas, 1955 c, p. 582; Lietuvių etnografijos bruožai, 1964, p. 497 ir kt.). Daugelis šio dirbtinio „sodo“ elementų (upė, iš vyžos padarytas senelis, paukščiai, šviesuliai...) ir jo paskirtis vestuvių apeigose rodo, kad ir čia esama pasaulio modelio. O pasakoje „Bernas veda velniūkštę“ (AT 424*), apie kurios ryšį su vestuvių apeigomis jau yra užsiminta (žr. Vėlius, 1981, p. 147, 148), ir stebuklingas sodas su giedančiais paukščiais, ir šiaudai (iš kurių kartais, kaip matėme, vestuvinėse apeigose yra daromas dirbtinis „sodas“) pateikiami vieningame kontekste. Kai kuriuose šios pasakos variantuose (LTR 270/777/, 337/18/, 372/13/, 784/54/, 807 /1682/, 1001/99/, 1743/2/, 2368/297/ ir kt.) stebuklingas sodas išauga iš šiaudų, kuriuos jaunas pamirkė jaunosios (velniūtės) pusėje verdančiuose katiluose ir atsigabeno į savo pusę, kaip žmonos kraitį.

Atrodo, jog tą patį pasaulio modelį turėjo reikšti ir namo kontūrai, įspausti ant ankstyvojo geležies amžiaus laidojimo urnų, rastų baltų gyventose vietose (žr. Gimbutas, 1968, p. 89). Jie kaip tik įspausti toje urnos dalyje, kurioje paprastai vaizduojamas pasaulio medis. Galbūt pasaulio modelio funkciją atlikdavo ir iš akmenų sukrautas namelis (dėžė), į kurį žalvario ir geležies amžiuje vakariniai baltai įstatydavo urną su mirusiojo palaikais (Gimbutienė, 1958, p.40, 52–55, 63–64; Lietuvos archeologijos bruožai, 1961, p. 129–138 ir kt.). Tik čia, kaip ir dera vakarų arealui, matome ne pakylėtą aukštyn (ant kalno, virš žemės), o nugramzdintą žemyn (po žeme) trobesį.

Pasaulio modelio relikty galima žiūrėti ne tik namo, bet ir laivo įvaizdyje, nes laivas mūsų liaudies poetinėje galvosenoje prilyginamas namui, kartais tiesiog vadinamas namu (seklyčėle). „Atplaukė laivelis – nauja seklyčėlė“, – sakoma vestuvių dainoje „O kur buvai, berneli“ (LDK V 236). Todėl visai suprantama, kad vienuose karo dainos „Ant marių krantelio“ (K 200) variantuose bernelis stato klėtėlę, butelį, dvarelį, o kituose – laivelį. Namas vietoj laivo dažniau minimas Dzūkijos ir Suvalkijos pietuose užrašytuose variantuose (žr. LDKK). Šiuo požiūriu minėtina darbo daina „Į šiląėjau“ („Pastatė laivą su aštuoniais kampačiais, ant kiekvieno po paukštelį“. – LDK D 1560), kalendorinės dainos „Leliumoj krašte marių, leliumoj“ (Kl 62), „Po liepa liepa upelė teka“ (Kl 406), „Sėdžiu po langeliu“ („Čiūčiuoja liūliuoja ant marių laivelis“. – Kl 407), vestuvių dainos „Lėk, sakalėli, per ežerėlį (V 811), „Oi, toli, toli, už Nemunėlio“ (V 1025), „Oi, augo augo žalias pušynas“ (V 1904), karo daina „Ant marių krantelio“ (K 200) ir kt.

Kartais lietuvių liaudies dainose pasaulio medžiui artimą simbolinę prasmę turi netgi tilto, liepto, krėslo, akmenėlio, ant kurio sėdi ritualinio veiksmo dalyviai, ir kiti įvaizdžiai. Žr. dainas „Oi tu zaria zarele, lylia“ („Užtekėjo saulelė, bėgo gilioji upelė, per upelę lieptelis...“. – LDK Kl 34), „Gerk gėręs, broleli“ (bernelis kirsdina klevelį ir ažuolėlį, dirbdina tiltelį per Nemunėlį. – V 376), „Oi, ant tilto žolė žėlė“ („Ant tilto žolė žėlė, po tiltu žuvys narstė“. – K 136), „Eisim, sesės, namolio“ (brolis kalvelis nukals vario tiltelį. – V 633), „Gili gili upelė leliumai“, „Vidury dvaro palavų krūmas“ („Toje upelėje žibus akmenėlis“. – Kl 17, 29), „Po liepa liepa upelė teka“ (upelėje stovi krėslelis. – Kl 406), „Lėk, sakalėli, per ežerėlį“ („Tam ežerėly verpetas sukas, tame verpete – rūtų darželis, tame daržely – aukso krėslelis...“. – V 811), „Oi, toli toli, už Nemunėlio“ („Toli toli, už Nemunėlio, sėdi mergelė ant akmenėlio“. – V 1025), „Augin tėvelis vieną sūnelį“ („Ant tėvelio dvaro stovi žalias jievarelis, po juo – akmenėlis. Ant akmenėlio – balta karūnėlė. Po karūnėle sėdi tėvas motinėle“. – K 141), „Gale kaimelio lygi lankelė“ (gale kaimelio, vidury marių du akmenėliai. – V 2802), „Žalioj girioj, lygioj lankoj“ („Žalioj girioj, lygioj lankoj stovėjo ažuolėlis, po ažuolu – aukso krėslas“. – K 400) ir kt.

Kad minėtose dainose namas, laivas, tiltas, krėslas, akmuo ir kiti objektai galėjo atlikti pasaulio medžiui artimą funkciją, rodo kiti tų pačių dainų variantai, kuriuose tai vienur, tai kitur vietoj minėtų

objektų šmėkšteli įprastinis ąžuolo, liepos ar kito augalo – pasaulio medžio – vaizdas. Pavyzdžiui, vienuose dainos „Vidury dvaro palavų krūmas“ (Kl 29) variantuose toje pačioje pozicijoje vaizduojamas palavų krūmas (žr. versiją „Vidury dvaro palavų krūmas“), kituose – kriaušė (žr. versiją „Vidury lauko grūšėlė žydi“), dar kituose – akmenėlis arba krėslelis („Gili gili upelė leliumai“). Dainoje „Vai, užkit gauskit, girios medeliai“ (V 1700) toje pačioje pozicijoje atsiduria ąžuolas, liepelė, vyšnelė, rūtelė (žr. versijas „Ant tėvo dvaro ąžuolas augo“, „Devyni metai – ne viena diena“) ir „ant keturių (aštuonių) kampelių“ pastatytas svirnelis (plg. versijas „Vai, užkit gauskit, girios medeliai“, „Žiemužę kirto, žiemužę vežė“, „Oi, ir išaugo žalia liepelė“ ir kt.). Vienuose karo dainos „Augin tėvelis vieną sūnelį“ (K 141) variantuose yra pavaizduotas akmenėlis (žr. versiją „Ant kalnelio, ant aukštojo“), kituose – jievarelis ir akmenėlis su karūnėle (versija „Ant tėvelio didžio dvaro“), dar kituose – laivelis ir tiltelis („Oi ąžuole ąžuolėli“) ir t. t. Tiek vienuose, tiek kituose dainų variantuose galima įžiūrėti to paties pasaulio modelio atšvaitų dar ir todėl, kad juose pavaizduoti panašūs apeiginiai veiksmai. Žiedo kalimas (arba vainiko pynimas), dovanojimas, atėmimas, ištraukimas iš vandens vaizduojamas ir po verba arba rože (Kl 488), ieva (V 631), kanapėle arba dobilėliu (V 870), ir nepaprasto namo fone (Kl 489), seklyčioje ant elnio rago (Kl 339), ir ant akmenėlio (Kl 17), laively (V 236), ir ant tilto (V 633). Simbolinės arba tikros dovanos ruošiamos, siunčiamos, pasikeičiama jomis ir po ąžuolu (V 9), grūšele, palavų krūmu (Kl 29), avietėle, kleliu, liepele, diemedėliu (V 20), ir ant akmenėlio (Kl 29), lieptelio (Kl 34), ir krėslely (Kl 406), luotely (Kl 62) arba laively (Kl 406, V 236).

Daugelyje minėtų dainų įžiūrėti pasaulio modelį skatina ir kai kurios jų formos ypatybės. Tarp šių dainų daug yra tokių, kuriose mergelei arba berniui užduodama nepaprasta užduotis (suverpti linus be ratelio, išausti drobę be staklių, pasiūti marškinius be adatos, siūlo, nušienauti pievą be dalgio, išarti lauką be žagrės. – Žr. dainą „Suverpk, mergele, baltus linelius“. D 1399), užmenamos mįslės (kas žalioja žiemą vasarėlę, kas lengvesnis už povo plunksnelę, sunkesnis už akmenėlį. – Žr. dainą „Pasakyk, mergele“, V 981) arba kuriose iš viso kalbama apie nepaprastus, mįslingus reiškinius: vasarą užšalancius ežerus („Vai tai dyvai“. – D 1452), elnią devyniaragi, ant kurio ragų seklyčia su kalviais („Vai, ir atbėgo baikštus elnelis“. – Kl 338; „Atbėgo elnias devyniaragis“. – Kl 339), kibirkštėlę, iš kurios pasidaro marios mėlynos su jose besisupančiu laiveliu („Vidury lauko grūšėlė stovi“. – Kl 340) ir pan. Šių dainų mįslingumas primena pasaulio medžio mįslingumą (žr. anksčiau cituotą V. Toporovo nuomonę, kad pasaulio medžio vaizdinys kai kuriose tradicijose dažniausiai yra reiškiamas mįsle). O jau pačioje dainos mįslėje (objekto apibūdinime ir įminime) neretai užuominomis yra pateikiamas pasaulio modelis. Paimkim kad ir dainą „Pasakyk, mergele“ (V 981). Klausimuose „Kas yra sunkesnis už akmenėlį ir lengvesnis už povo plunksnelę, kas auga be šaknų ir lekia be sparnų, kas juodas nedažytas ir baltas nebaltintas?“ yra išreikštos svarbiausios priešpriešos *juodas–baltas, žemai–aukštai, sunkus–lengvas*, o klausimuose „Kas žalioja žiemą vasarėlę, kas margas nerašytas, kas bėga be kojelių?“ ir pan. – tarpininkai, sujungiantys priešingus priešpriešų polius. Atsakymuose priešpriešos ir tarpininkai sukonkretinami, nurodomi juos atitinkantys objektai; juose ir galima numanyti, kad ir neryškiai išreikštą pasaulio modelį: augalas (eglė, pušis, rūta...), po juo akmenėlis, upė, kartais upėje laivas, viršuje – paukščiai, vėjas, debesys. Toks pasaulio medžio vaizdas jau yra artimas ir kitose dainose pavaizduotajam (pvz., „Po liepa liepa upelė teka“. – Kl 406; „Lėk, sakalėli, per ežerėlį“. – V 811). Atskiruose dainos variantuose pateikiamas ir „raktas“, padedantis iššifruoti užslėptą pasaulio modelio idėją. Tai – įprastu savo pavidalu išreikštas pasaulio medis. Minėtoje dainoje jis pateiktas aiškiai ir nedviprasmiškai: „Vidury dvarelis mėlynos marelės. Marelėse auga ąžuolėlis su šimtu šakelių“. (žr. versiją „Sėdžiu už stalelio“).

Šioje apžvalgoje buvo paminėtos tik tos mįslių dainos, kuriose pavaizduotam pasaulio medžiui išryškinti yra surastas ir pats „raktas“. Prie jų dar, atrodo, gali būti priskiriamos kalėdotojų dainos apie

kalėdų rytą pražydušią rožę, o per sekmines užšalusius ežerus („Kalėdų rytą rožės žydėjo, lelimjo“. – Kl 341; „Kalėdų rytą rožės žydėjo“. – Kl 342; „Kalėdų rytą ežerai šalo“. – Kl 343...), apie vasaros sniego ir žiemos šėko siunčiamą marčią („Ko negiedat, gaidžiai, lelimo“. – Kl 156), audimo dainą apie gudrią uošvę ir jos dukrą („Oi kytra kytra girios gegelė“. – D 1396) ir kt. Tačiau jos čia neliečiamos, nes kol kas trūksta akivaizdesnių argumentų jose glūdinčiai pasaulio modelio idėjai išryškinti.

Dainos, kuriose tarsi bandomas žmogaus gudrumas (reikia įminti mįslę), kai kuriais savo bruožais yra artimos pasakoms apie keistus klausimus ir gudrius atsakymus (žr. pasakas „Piemuo atsako į klausimus savo pono vietoj“. – AT 922; iš dalies „Gudri ūkininko duktė“. – AT 875 ir kt.), apie kurių kad ir netiesioginį ryšį su pasaulio medžio vaizdiniu jau yra užsiminęs V. Toporovas (Tonopov, 1971, p. 39–41).

Dainoms, kuriose galima įžiūrėti pasaulio medžio vaizdinio atšvaitų, yra būdingi dialogai, išskaičiavimai, kartojimai. Bernelis su mergele kalbasi dainose „Suverpk, mergele, baltus linelius“, „Gale lauko stadala“, „Gerk gėręs, berneli“, „Aš išjodams išvandraudams“, „Svidir vidir žolynėlis“, „Ant marių kraštelio“, „Oi ant tilto žolė žėlė“ ir daugelyje kitų. Dainoje „Lėk, sakalėli, per ežerėlį“ našlaitė išskaičiuoja: nėra močiutės kraiteliui krauti, tėvelio – dalelei skirti, seselės – vainikui pinti, brolelio – lauku lydėti; dainoje „Gale lauko stadala“ pas mergele ateina ir vis prašo atidaryti dureles iš eilės tėvelis, motulė, broliukas, seselė ir bernelis; dainoje „Suverpk, mergele, baltus linelius“ bernelis panašiais žodžiais prašo mergelės suverpti linelius, išausti drobelę, pasiūti marškinėlius ir t. t. Išskaičiuojant ar apibūdinant objektą, ypač mėgstami skaičiai **trys, devyni, šimtas**. Dialogu, išskaičiavimu, kartojimu paremta kompozicija yra būdinga ir archaiškiems ritualiniams tekstams, susijusiems su pasaulio modelio vaizdiniu (žr. Toporov, 1971). Šių kompozicinių priemonių gausumas minėtose lietuvių liaudies dainose irgi patvirtina jų sąsajas su pasaulio medžiu. Šiuo požiūriu vertėtų atkreipti dėmesį ir į lietuvių formulines bei kumuliatyvines dainas (Vl 447–458), kurių ryšys su apeigomis neabejotinas.

Dainos apie mergelei arba berneliui užduodamus sunkius uždavinius, užmenamas mįslės kad ir tolimu aidu susišaukia su tomis dainomis, kuriose kalbama apie objekto, galinčio reikšti pasaulio modelį, gaminimą. Jose bernelis arba brolelis stato laivelį (LDK D 1560; V 1904, 2137; K 200), svirnelį (V 1700), namelius (Kl 489), tiltelį (V 376), dirbdina stakleles (D 1415, 1396). O kartais objektas jau padarytas ir dainoje tik konstatuojamas jo buvimas: atplaukia arba ant jurių marių čiūčiuoja liūliuoja laivelis (Kl 407; V 811), stovi bernelio stanelė (V 1690). Laivo, tilto arba namo statymas ko gero yra bernelio fizinių ir dvasinių jėgų išbandymas, norint įsitikinti, ar jis jau pakankamai subrendęs vedybiniam gyvenimui.

Panašiai būsimas jaunikis buvo bandomas senosiose priešvedybinėse iniciacijų apeigose. Be abejo, čia kur kas svarbiau buvo jaunuolio dvasinių jėgų, išprusimo patikrinimas, ar jis gerai susipažinęs su etninės bendrijos mitologinių žinių visuma ir su jų dominante – pasaulio medžiu. Tokio išbandymo relikty apščiai galima rasti pasakose, tik žinoma, jau perkeltų į bendrą poetinį pasakos audinį. Kartu juose galima įžiūrėti ir pasaulio medžio vaizdinio atgarsių.

Paimkim kad ir pasakas „Dėkingi gyvuliai“ (AT 554) ir „Mergaitė padeda jaunuoliui pabėgti“ (AT 313A). Jose jaunikaitis turi atlikti tris nepaprastus darbus: pirmojoje – iš marių atnešti nuskandintą žiedą, per parą iškulti arba surinkti išbarstytus grūdus, o kartais pačiam juos ir užauginti; pastatyti bažnyčią, rūmus, tiltą, atnešti stebuklingų, auksinių obuolių; o antrojoje – išsemti jūrą, iškasti šulinį, pastatyti tiltą per upę; lydime išauginti grūdus ir iškepti ragaišio; išjodinėti padangėmis skraidantį eržilą; atskiruose variantuose – pastatyti koplyčią, bažnyčią arba dvarą (LMD I 558/24/; LTR 32/32/), iš lazdos išauginti obuolius (LTR 393/155/), užveisti sodą (LTR 449a/25/), padaryti prietaisą, kuris plauktų, važiuotų ir skristų (LTR 42/49/, 10B/125/) ir t. t. Aiškiai matyti, kad abiejų pasakų užduotyse

yra nusakomos svarbiausios priešpriešos su tarpiniais jų nariais. Pirmoji užduotis susijusi su kairiaisiais priešpriešų **žemai–aukštai, požemis–dangus, vanduo–oras, žuvys–paukščiai** poliais, trečioji – su dešiniaisiais, o antroji – su tarpinėmis grandimis. Tik, suprantama, atskiruose variantuose ne visada išlaikoma tokia klasikinė užduočių seka ir net pačios užduotys (kartais jų esti keturios, kartais dvi, arba tik viena). Neatsitiktinai pasakoje „Dėkingi gyvuliai“ pirmąją užduotį atlikti padeda žuvis, kurios mitologinėje lietuvių ir kitų baltų pasaulėžiūroje paprastai siejamos su vandens, požemio sfera, chtoniškosiomis mitinėmis būtybėmis, antrąją – skruzdėlės, kurios siejamos su žeme, ir trečiąją – bitės, paukščiai, kurie siejami su dangaus sfera ir dangaus dievybėmis.

V. Propas, specialiai analizavęs minėtose pasakose herojui užduotų užduočių senesnę prasmę, yra nurodęs, kad panašiuose Šiaurės Amerikos liaudies tekstuose, dažnai yra vaizduojamas viso pasaulio sukūrimas, kosminės ir socialinės tvarkos įvedimas (Пропп, 1946, p. 292–293).

Pasakoje „Mergaitė padeda jaunuoliui pabėgti“ svarbiausias priešpriešas galima įžiūrėti ir objektuose, į kuriuos pasiverčia bėgantys jaunieji: vandens paukščiai–statiniai (bažnyčia, koplyčia..) – oro paukščiai (lakštingala), Abiejose pasakose panašiam kontekste susiduriame su tais pačiais objektais, kaip ir dainose, būtent; su medžiu, sodu, namu, tiltu, kuriuose galima įžvelgti pasaulio modelio pėdsakų. O kad ir čia galima įžiūrėti pasaulio modelio pėdsakų, įtikinamai rodo stebuklingasis „raktas“ – tiesiogiai paminėtas arba aprašytas pasaulio medis*. Kai kuriuose variantuose paukščiai aukso obuolius atneša nuo „gyvybės medžio“, „gyvojo medžio“ (LTR 10B/164/, 1124/1/, 2940/61/). O savitame, nuo pagrindinio pasakos siužeto gerokai nutolusiame variante yra pavaizduotas ir pats sodas, kuriame auga auksiniai obuoliai. Tai Vėjų Motinos sodas su chtoniškosiomis ir dangaus dievybėmis, reiškiantis pasaulio medžio idėją (DSPA 309–313).

Norint akivaizdžiai parodyti, koku pavidalu lietuvių liaudies dainose yra vaizduojamas pasaulio modelis, galima sudaryti lentelę ir jos kairėje pusėje surašyti dainas, kuriose galima įžiūrėti pasaulio modelio relikto, per vidurį – kuo tas modelis reiškiamas, o dešinėje – veiksmą, vykstantį pasaulio modelio įvaizdžio fone. Tačiau jau iš anksto aišku, kad tokią lentelę dėl objektyvių ir subjektyvių priešasčių negali būti tiksli. Poetinėje liaudies tradicijoje, kuriantis vis naujiems ir naujiems dainų variantams, kinta, varijuoja ir juose pavaizduoto pasaulio modelio vaizdas. Ir varijavimo galimybės – turint galvoje pasaulio medžio simbolio virtimą grynai poetiniu įvaizdžiu – čia turbūt neribotos. Paimkim kad ir dainą „Sidir vidir žolynėlis“ (V 20). Vien tik šioje dainoje pasaulio medis šalia įprastinės avietėlės, levendros, diemedžio, liepelės, ąžuolėlio, taip pat išreiškiamas čiobrelių (LTR 192 /1100/, 2463/68/, 4048/142/), rugelių (LTR 2438/14/, „vaisių medžio“ (LTR 3426/19/), barkūnų (LTR 475/628/, 2403/6/) ir kitų augalų įvaizdžiais. Dainoje „Vai, užkit gauskit, girios medeliai“ (V 1700) panašią funkciją kaip ir svirnelis atlieka nendri (LTR 3116/216/), šalpusnis (LTR 4006/60/), epušė (LTR 337/264/) ir kiti kiek neįprasti įvaizdžiai. Surinkti visus panašius atsitiktinius atvejus iš šimtų, tūkstančių variantų ir sužymėti juos lentelėje būtų tiesiog neįmanoma.

Be to, nelengva išsiaiškinti, kada dainoje vaizduojamas medis ar kitas koks objektas reiškia pasaulio modelį, o kada – ne, nes to paties įvaizdžio prasmė atskiruose variantuose pastebimai kinta. Pavyzdžiui, vienuose Užgavėnių dainos „Po liepa liepa upelė teka“ (Kl 406) variantuose mergelė arba bernelis galvą šukuoja, plaukus laiduoja, sėdėdamas krėslely, esančiame ant kalno (žr. versiją „Dūdavo pova ant aukšto kalno“) arba upėje, ežere (žr. versijas „Tekla upelė, teka dunojus“, „Skrido vanagas per pušynėlį“), kituose – sėdėdamas laively (žr. versiją „Ant marių marių“), o dar kituose –

* Apie tris pasaulio sferas (dangaus aukštumą, žemės platumą ir marių gilumą) neretai užsimenama ir lietuvių liaudies vestuvių oracijose. O kartais jose pateikiamas ir konkretus pasaulio medžio vaizdas: „Tame levendry daržely augo diemedėlis, ant to diemedėlio stovi aukso krislelis, ant to aukso krislelio paukštelis čiulbėjo, – tai ne paukštelis čiulbėjo, bet pats dangaus viešpats kalbėjo...“ (JSD II 326)

krėslėly, kuris stovi laively (žr. versiją „Dobiliutėli dobilio, gilus upelis dūnoja“), arba – krėslėly, kuris stovi laively, laivelis plaukia upelėj, o upė teka po liepa (versija „Po liepa liepa upelė teka“). Vadinas, toj pačioj pasaulio modelio pozicijoj po vieną, visi kartu arba atskirais deriniais atsiduria krėslas, laivas, liepa. Kadangi yra užfiksuota pakankamai variantų su kiekvienu objektu atskirai, tai daug nesuklysimė, visus tuos objektus laikydami tos pačios idėjos reiškėjais. Tačiau ką daryti, kai keli objektai pasitaiko tik kartu ir jų hierarchija ne tokia aiški? Pavyzdžiui, ką laikyti pasaulio modelio reprezentantais kalėdotojų dainoje „Vai, ir atbėgo baikštus elnelis“ – elnią, seklyčią, kurioje broleliai kala, ar tėvulio dvarą, kuriame „saulė tekėjo, mėnuo ritinėjo“? Visus kartu, ar atskirus jų derinius? Istoriskai išnagrinėjus, nesunku nustatyti, kuris pasaulio modelio įvaizdis atskiroje dainoje yra platesnis, labiau apibendrinantis, ir kuris dalinis, kuris archaiškesnis ir kuris išvestinis, atsiradęs, išblukus pirminiam vaizdui. Tačiau tokia analizė užimtų daug vietos ir verstų gerokai nukrypti nuo svarbiausios nagrinėjamosios temos. Todėl, nesileidžiant į istoriją, lentelėje sužymėta daugumas objektų, archaiškų ir išvestinių, kuriuose tik galima įžiūrėti – kad ir gerokai nublankusią – pasaulio struktūros idėją (žr. 14 lentelę).

Turint visa tai galvoje, į lentelėje pateiktas dainas reikia žiūrėti ne kaip į dainas, kuriose neabejotinai yra užfiksuoti pasaulio modelio reliktai, o kaip į dainas, kuriose tokių reliktų galima ieškoti. O kiek jų iš tiesų esama, turėtų parodyti tolesni nuodugnesni tyrimai.

Iš lentelės matyti, kad dažniausiai pasaulio modelio pėdsakai lietuvių liaudies dainose glūdi medžio (liepos, ąžuolo, jovaro, putino, pušies, diemedžio, eglės), namo (svirno, klėties, apskritai dvarelis), laivo, akmens, krėslo, gėlių (rūtos, lelijos, mėtos, apskritai darželio) įvaizdžiuose.

Turint galvoje tradiciją pasaulio modelį išreikšti mįslėmis, ne bereikšmis yra šių objektų aprašymas poetinėje mįslių kalboje. Ažuolas lietuvių liaudies mįslėse apibūdinamas gana tiesiogiai: „Šakos šakotinės. Visos šakos su lizdais, visi lizdai su vaikais“ (LT V 502). Kaip minėjome, ąžuolo vaizdu lietuvių liaudies mįslėse taip pat apibūdinamas linas, kanapė, žirnis, saulėgraža, net kelias, metai. Dėl viso to – taip pat ir dėl kitų duomenų – ąžuolą galima laikyti pačiu svarbiausiu pasaulio modelio įvaizdžių hierarchijoje. O metų apibūdinimas ąžuolo įvaizdžiu rodo, kad net laiko tėkmė mūsų liaudies buvo susieta su pasaulio modeliu. Tuo tarpu kiti objektai, mūsų dainose reiškiantys pasaulio modelį, mįslėse dažniausiai apibūdinami žmogaus požymiais (kartais gyvulio, žvėries). Pavyzdžiui, avietė – tai raudona mergelė (LT V 493), kriaušė – motina ryzgutė (LT V 495), rūta – maža mergelė (LT V 499), dagilis – gražus ponaitis (LT V 502), nendrė – marių mergelė (LT V 501), namas – senelė, senis, meška (LT V 565–566), tiltas – tėvas kuprotas (LT V 639), laivas – senis be vadelių (LT V 644), kumelė be kulšių, juodas bulius, liūtas (LT V 645) ir t. t. Net tie objektai, kurie vienuose variantuose apibūdinami ąžuolo įvaizdžiu, kituose jau aprašomi kaip gyvi padarai – žmonės ar gyvuliai. Pavyzdžiui, bijūnas – kareivis (LT V 500), kanapė – karvelė (LT V 478), linas – aukštas ponaitis (LT V 478), eglė – ožkutė tytyrnagė (LT V 503), kelias – gulintis senis (LT V 638), o pats ąžuolas – gyvas, gyvus penėjęs (LT V 502). Čia labai aiški bendra mįslių tendencija negyvus daiktus, augalus sugyvinti – sužmoginti, o gyvus objektus – sudaiktinti. Tačiau tai, kad objektai, kurie dainose ir kituose tautosakos kūriniuose greičiausiai reiškė pasaulio modelį, tiesiog dėsniškai sužmoginami, verčia galvoti, jog lietuvių liaudis visatos sandarą reikšdavo ir antropomorfinės būtybės įvaizdžiu. Tai ypač krinta į akis, kai tas pats objektas įsivaizduojamas ir ąžuolu, ir žmogum. Pavyzdžiui, bijūnas apibūdinamas kaip „ąžuolaitis kunkuolaitis“, o čia pat – kaip „Žalnierius“ (LT V 500), linas – „ąžuolėlis žaliukėlis“, o čia pat – „aukštas ponaitis“, „laibas Žalnierius“ (LT V 477–478), kelias – kaip per visą srietą nugriuvęs ąžuolas, eglė, o čia pat – kaip milžiniškas senis, kuris „kai atsikels – dangų pasieks“ (LT V 638) ir t. t. Lietuvių poetinėje kūryboje apskritai mėgstama medžius sužmoginti – gretinti, lyginti su žmonėmis, medžio šaknis įsivaizduoti žmogaus kojomis, šakas – rankomis, ir pan.

Antropomorfinių žymių turi ir kai kurie mūsų minėtose dainose pavaizduoti medžiai, kartu reiškiantys ir pasaulio modelio idėją (žr. dainas „Žydi klesčia radastėlė“, „Žalioj girioj, lygioj lankoj“, „Aukšti kalnai, aukšti kalneliai“, „Pūsk, vėjeli, per vandenėlį“ ir kt.).

Polinkį pasaulio sandarą reikšti žmogaus įvaizdžiu patvirtina ir archeologijos duomenys, pavyzdžiui, baltų gyventame plote rastos laidojimo urnos. Ant kai kurių urnų toje vietoje, kur paprastai yra piešiamas pasaulio medis, pavaizduotas žmogus (Engel, La Baume, 1937, p. 125; Gimbutas, 1968, p. 89). O visa grupė urnų tiesiog yra vadinamos veidinėmis, nes jos nuostabiai panašios į žmogaus veidą arba ant jų tiesiog yra piešiamas žmogaus veidas (Gimbutas, 1958, p. 52–55).

Tuo tarpu žmogus mįslėse užmenamas nurodant medinius daiktus ir medžius („Du mietu. / In tų mietų bačka, / In tą bačką kelmelis, / In tą kelmelį krūms, / In tą krūmą daug paukštyčių“. – LT V 540).

Vadinasi, įvairūs objektai lietuvių liaudies mįslėse dažnai užmenami tarsi pasaulio modelio simbolių požymiais. Gal todėl, apibūdindama daugelį augalų, gyvūnų, net laiką, lietuvių liaudis mėgsta juos lyginti ir su namu (kuriame, kaip matyti iš lentelės, kartais galima įžiūrėti pasaulio modelį). Metai lietuvių mįslėse – tai „...tokie namai. Tuos namuos yra dvylika langų. Ant tų langų po keturis stiklus. Ant tų stiklų po septynias paukštes“ (LT V 470); žirnio ankštis – „didis svirnas“ (LT V 474); grikiis – „trijų lentų dvaras“, „trim sąsparom klėtelė“, „trijų galų tvartas“, „svirnas in trijų kampų“, „trisąsparė kamarytė“ (LT V 476); agurkas – „be durų, be langų gryčiukė, bažnyčia“ (LT V 487); arbūzas – „dviejų palų tvartas“ (LT V 489); aguona – „maža klėtelė“, „bažnytėlė šilingėliais dengta“, dvarelis (LT V 490); avilyis – „tamsi seklyčia“ (LT V 532); kiaušinis – „šviesi gryčia“ (LT V 521); žuvis – „maža maža klėtelė, skatikėliais dengta“ (LT V 528); žmogaus burna – „daili kamarėlė“, „raudoni dvarai“, „maža trobelė“, „būdelė“ (LT V 547); pirštinė – „penki tvartai“ (LT V 553) ir t. t. Todėl kai kuriuose tų objektų (pvz., metų, kiaušinio) apibūdinimuose taip pat galima įžiūrėti pasaulio modelio vaizdą. Tuo labiau kad daugelio kultūrų tradicijose „namo struktūra svarbiausiais, bruožais pakartoja išorinio pasaulio struktūrą“ (Цивьян, 1978, p. 72). Antra vertus, mįslių kalba apibūdinant saulę ir mėnulį, kurie yra neatskiriami nuo pasaulio modelio, dažnai minimas namas, sodyba (klėtis, pirkia, dvaras...). Mėnulis mįslėse apibūdinamas kaip blynas „vidur dvaro“, paplotis „ant stogo“, duonos kampelis „prieš mūsų klėtelę“, duonos riekelė „ant bobutės grytelės“, senis „vidury dvaro“ (LT V 454); saulė – kaip lėkštė „vidury dvaro“, auksinis obuolėlis, kuris „pro langą šviečia“, (LT V 450) ir pan. Vadinasi, fiksuojami šviesuliai, esantys virš namo, ir tada susidaro jau aiškesnis pasaulio modelio vaizdas. Kituose tų pačių mįslių variantuose pasaulio medis pasitaiko ir klasikine savo forma: „Viršuj medžio ugnė kūrinasi“ (saulė) (LT V 450). Pasaulio modelio nusakymas žmogaus ir namo įvaizdžiais suponavo įdomų reiškinį baltų, slavų ir kitose indoeuropiečių kalbose: atskiri gamtos objektai, namo ir žmogaus kūno dalys jose neretai yra vadinamos tais pačiais žodžiais (žr. Невская, 1980).

Norbertas Vėlius, *Senovės baltų pasaulėžiūra*, Vilnius: Mintis, 1983, p. 163–182.